

УДК 343.54

Ольга Вікторівна Шевченко,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, Харків)

СІМЕЙНЕ НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена проблемам сімейного неблагополуччя та його наслідків для українського суспільства. Вивчені різні терміни, які застосовуються для позначення цього явища: неблагополучна сім'я, деструктивна, дисфункційна, проблемна, кризова та сім'я, яка має ризики. Розглянуті типові наслідки сімейного неблагополуччя, акцентується на необхідності на державному рівні розробити програму подолання сімейного неблагополуччя та підтримати розвиток сімейної політики належним чином.

Ключові слова: *неблагополучна сім'я, сімейні функції, родина, девіантна поведінка, криза інституту сім'ї.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ. Сьогодні доволі часто в повсякденному житті можна почути термін «сімейне неблагополуччя». Науковці різних галузей (соціології, педагогіки, кримінології) торкаються цього питання в дослідженнях, але єдиного розуміння та вирішення так і не існує.

Для українського суспільства проблема неблагополучних сімей також є актуальною, оскільки з року в рік через соціально-економічні негаразди кількість таких сімей, на жаль, лише збільшується. До того ж вона існує на тлі кризи сім'ї як базового соціального інституту, у той час,

© О. В. Шевченко, 2015

коли наявне прогресуюче погіршення стану сім'ї в усіх аспектах її життєдіяльності – від сімейно-шлюбних відносин подружжя до виховання дітей, від вирішення житлових і матеріальних проблем до турботи про батьків похилого віку. Отже, проблема неблагополучної сім'ї вимагає свого розв'язання, оскільки сім'я – найважливіший фактор соціалізації людини, саме від неї залежить, яким буде майбутнє суспільство в цілому та окремі люди.

МЕТОЮ СТАТТІ є розгляд неблагополучної сім'ї та наслідків цього явища для українського суспільства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ. Дослідженню проблем функціонування сім'ї, сімейного неблагополуччя, а також культурно-історичних аспектів становлення сім'ї присвячені праці Т. Алексеєнко, Т. Афанасьєвої, О. Безпалько, Є. Волкової, М. Галагузової, І. Зверєвої, А. Капської, І. Семигіної, П. Сорокіна, І. Трубавіної, О. Янкович та ін. Різним аспектам проблеми насильницьких злочинів, вчинених щодо членів сім'ї, приділяли увагу відомі кримінологи, а саме: Ю. Антонян, Є. Кім, Е. Побегайло, Д. Шестаков та ін.

Передусім зауважимо, що термін «неблагополучна сім'я» має багатий синонімічний ряд: деструктивна сім'я, дисфункційна сім'я, кризова сім'я, сім'я з групи ризику, проблемна сім'я. Кожне з цих словосполучень підкреслює специфічну рису, але всі вони описують сім'ю з дефектами основних сімейних функцій.

Виклад основного матеріалу. Поняття «сім'я» може вживатися в правовому та соціологічному значеннях. Сімейним кодексом України встановлено, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно (ст. 3 Сімейного кодексу України) [1]. У соціології сім'я – це соціальний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і разом із тим мала соціальна група, що володіє історично означеною організацією, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність в якій обумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення [2, с. 131].

До традиційних функцій сім'ї належать:

- репродуктивна та сексуально-еротична (ця функція сім'ї вирішує проблему дітонародження і продовження роду, забезпечує задоволення важливої людської потреби – сексуальної;

- виховна функція (полягає у задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві і материнстві, контактах із дітьми, їх вихованні та забезпечує соціалізацію підростаючого покоління);
- господарсько-економічна (передбачає задоволення матеріальних потреб членів сім'ї (у їжі, теплі тощо), сприяє збереженню їх здоров'я);
- емоційна (дозволяє членам сім'ї задовольнити потреби у виявленні симпатії, поваги, визнання, а також в емоційній підтримці, психологічному захисті);
- духовного (культурного) спілкування (забезпечує задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, розвитку особистості членів сім'ї, духовному взаємозбагаченні);
- первинного соціального контролю (існування еталона моральної регламентації поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності і зобов'язань у стосунках між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь) [3].

Ступінь виконання вказаних функцій визначається тим, наскільки задовольняються потреби (соціальні, психологічні, соціально-психологічні, біологічні) кожного члена сім'ї. Незадоволення основних потреб або задоволення неналежним чином приводить до виникнення неблагополучної сім'ї.

Як уже наголошувалося, сімейне неблагополуччя науковці у своїх дослідженнях позначають різними термінами. Так, під деструктивною сім'єю розуміється родина, яка з об'єктивних та суб'єктивних причин втратила свій виховний потенціал, характеризується автономією і сепарацією окремих її членів, відсутністю взаємності в емоційних контактах, хронічним подружнім або батьківсько-дитячим конфліктом [4, с. 178]. Наступний термін «дисфункційна сім'я» (походить від лат. *dis* – «порушення», «розлад», «втрата чогось», і *functio* – «діяльність») – це сім'я, що породжує неадаптивну, деструктивну поведінку одного або кількох її членів, в якій існують умови, що перешкоджають їх особистісному росту, в якій члени сім'ї відтворюють неадекватні сімейні настанови, ігноруючи погляди партнера й сімейні традиції, виявляють нестабільність і неузгодженість у формуванні внутрішньосімейних соціокультурних норм і традицій, відрізняються конфронтацією ролевих позицій [5, с. 78].

За ступенем зростання порушень у виконанні основних сімейних функцій виділяють: сім'ї з ризиками, проблемні родини та кризові сім'ї.

Сім'я, яка має ризики, в основному виконує всі традиційні функції сім'ї, але окремі з них недостатньо. Як правило, у такій сім'ї існує один

або декілька постійно присутніх негативних факторів, які є значущими з точки зору життєдіяльності сім'ї. У взаєминах подружжя і дітей є сфери, в яких інтереси, потреби, бажання членів сім'ї стикаються та породжують сильні і тривалі негативні емоційні стани та навіть конфлікти.

Проблемна сім'я не спроможна самостійно виконувати функції сім'ї та вирішувати проблеми. Зіткнення інтересів і потреб членів сім'ї має різкий характер і охоплює важливі сфери життєдіяльності, що створює постійну напруженість. Члени родини займають ворожі позиції, вступають постійно у конфлікти (тобто атмосфера напруги, високий ризик виникнення конфліктних ситуацій).

Кризова сім'я не виконує своїх базових функцій, не може вирішувати сімейні проблеми без втручання з боку інших осіб, потребує професійної допомоги [6, с. 50–51].

У своєму монографічному дослідженні «Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання)» А. Б. Блага детально дослідила та провела типологію родин, які можна віднести до групи ризику вчинення насильства в сім'ї. Авторкою виділяються наступні типи родин, які мають підтипи.

1. Сім'ї, які неналежно виконують виховну та соціалізуючу функції:
 - 1.1. Сім'ї з недостатнім виховним потенціалом та виховними ресурсами.
 - 1.2. Сім'ї, де батьки нехтують проблемами дітей.
 - 1.3. Сім'ї з аморальним вихованням дітей та загрозами для життя і здоров'я дитини.
 - 1.4. Сім'ї з антисоціальним вихованням дітей.
2. Сім'ї з наявністю залежностей у членів сім'ї:
 - 2.1. Сім'ї алкозалежних.
 - 2.2. Сім'ї наркозалежних або хворих на токсикоманію.
 - 2.3. Сім'ї осіб з ігровою, комп'ютерною, Інтернет-залежністю.
3. Сім'ї з наявністю у членів родини хронічних соматичних або психічних захворювань:
 - 3.1. Сім'ї, члени яких мають інвалідність.
 - 3.2. Сім'ї, члени яких мають психічні захворювання або розлади поведінки.
 - 3.3. Сім'ї, члени яких хворі на хронічні захворювання.
4. Сім'ї, які вирізняються за віком батьків, а також складом та повнотою:
 - 4.1. Сім'ї дуже молодих та дуже літніх батьків.
 - 4.2. Неповні сім'ї.
 - 4.3. Сім'ї з прийомними дітьми.
 - 4.4. Сім'ї які мають дітей-вихованців (дитячі будинки сімейного типу).

4.5. Опікунські сім'ї.

5. Сім'ї, які мають специфічні проблеми:

5.1. Сім'ї, члени яких були раніше засуджені.

5.2. Сім'ї, члени яких входять до складу релігійних сект та конфесій.

5.3. Сім'ї, члени яких входять до складу радикальних угруповань.

5.4. Сім'ї з різним рівнем матеріальної забезпеченості.

5.5. Сім'ї мігрантів, біженців [7, с. 172–186].

Поняття «сімейне неблагополуччя», на нашу думку, охоплює всі вищезрозглянуті характеристики, основними з яких є невиконання своїх фундаментальних сімейних функцій, пов'язаних із різними сферами життєдіяльності: соціально-економічною, соціально-психологічною, правовою, матеріальною, медичною, педагогічною тощо. Специфічною характеристикою неблагополучної сім'ї виступає відтворювання сімейного неблагополуччя, тобто створення деформованих та спотворених міжлюдських стосунків і поведінки, які багаторазово спостерігаються індивідами з дитинства в батьківській родині та сприймаються як норма, і згодом переносяться вже в площину власної сім'ї, стаючи надбанням наступних поколінь [8, с. 21].

Залежно від провідних показників неблагополуччя науковцями запропонована наступна класифікація таких сімей:

- конфліктні сім'ї – у таких сім'ях із причин психологічного порядку (зокрема, невміння або небажання людей спілкуватися конструктивно, рахуватися один з одним, зважати на настрій, інтереси, смаки, звички) руйнуються міжособистісні відносини між членами сім'ї та постійно відбуваються конфлікти;
- педагогічно неспроможні сім'ї – батьки в таких сім'ях не мають необхідних педагогічних знань та навичок, використовують способи виховання дітей, які суперечать природному процесу розвитку особистості дитини;
- аморальні сім'ї – особисті взаємини і спосіб життя батьків у таких сім'ях вирізняються неузгодженістю з елементарними моральними нормами і правилами поведінки, інформація про що стає загальновідомою;
- асоціальні сім'ї – характеризуються невідповідністю житлово-побутових умов елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, незадоволенням базисних потреб дитини, негативною антигромадською спрямованістю батьків. Головні ознаки асоціальної сім'ї: дармоїдство; адиктивність (залежність); делинквентність (правопорушення); аморальність; соціальна деградація; незадовільні побутові умови; втягнення дітей у протиправну діяльність; конфліктні сімейні стосунки, соціальна ізоляція сім'ї [9, с. 29].

Конфліктні і педагогічно неспроможні сім'ї опосередковано чинять десоціалізуючий вплив на підростаюче покоління. Батьки в цих сім'ях можуть вести здоровий спосіб життя, мати позитивну соціальну орієнтацію, але у зв'язку з різними соціально-психологічними та психолого-педагогічними ускладненнями внутрішньосімейного характеру втратили свій вплив на дітей. У асоціальних та аморальних сім'ях дитина переживає дискомфорт, стресові ситуації, жорстокість, насильство, нехтування, голод, тобто сімейне неблагополуччя, під яким можна розуміти його різні прояви: психічний (погрози, придушення особистості, нав'язування асоціального способу життя та ін.), фізичний (жорстокі покарання, побої, насильство, примус до заробітку грошей різними способами, відсутність їжі), соціальний (знуцання, виживання з дому, відбирання документів, шантаж та ін.).

Таким чином, неблагополучні сім'ї можна умовно поділити на дві великі групи:

- 1) сім'ї з явною формою неблагополуччя, у яких форми сімейного неблагополуччя мають яскраво виражений характер: сім'ї з алкогольною/наркотичною залежністю, конфліктні сім'ї, проблемні сім'ї, асоціальні сім'ї, аморальні та криміналізовані сім'ї;
- 2) сім'ї з прихованою формою неблагополуччя: зовні респектабельні сім'ї, проте в них ціннісні настанови і поведінка батьків розходяться із загальнолюдськими моральними вимогами, що неминує впливає на виховання дітей.

Зрозуміло, що виявити сім'ї з першої групи набагато легше, саме вони передусім потрапляють в поле зору правоохоронних органів та органів опіки та піклування. І саме до них спеціалізовані органи першочергово мають застосовувати превентивний та корегуючий вплив. Що стосується сімей з другої групи, виявити їх та подолати негативні наслідки виховання у них можна за допомогою неспеціалізованих установ, громадських організацій та окремих фахівців: наприклад, шкільних психологів та педагогів, сімейних консультантів тощо.

Якщо торкнутися питання наслідків сімейного неблагополуччя, одразу стає зрозуміло, що вони являють собою генералізоване явище, зумовлене багатьма чинниками, як-от: масовий алкоголізм, поширення наркоманії, зростання агресивності та жорстокості, низький рівень життя, поширеність невирішеності житлового питання, погіршення екологічної ситуації і пов'язаного з цим зниження фізичного і психічного здоров'я населення, у тому числі народжуваності дітей, тощо. Окрему проблему становить зростання рівня насильства в сім'ї, і як ми вже вказували, всі ці негативні прояви «успадковуються» дітьми від батьків, а отже, створюється замкнуте коло.

Усе це не може не позначатися на стані всього суспільства і його окремих інститутів, а тому масові прояви сімейного неблагополуччя генерують неблагополуччя в держаному масштабі. Із впевненістю можна стверджувати, що тенденції неблагополуччя на рівні внутрішньо-сімейних відносин становлять відчутну загрозу як для фізичного відтворення українського суспільства (демографічний аспект), так і для його морального відродження в плані збереження базових соціальних цінностей (морально-психологічний аспект).

Найсуттєвіший негативний вплив сімейне неблагополуччя, як відзначають соціологи, психологи та педагоги, має на дітей. Сьогодні по всій Україні зростає кількість неповнолітніх осіб з девіантною поведінкою, яка проявляється в: жорстокості, підвищеній агресії, крадіжках, хуліганстві, ранніх сексуальних зв'язках, проституції неповнолітніх, наркоманії, токсикоманії, алкоголізмі, жебрацтві, дармоїдстві (психології утриманства), вандалізмі, бродяжництві, суїцидальній поведінці тощо.

Дійсно, якщо сім'я виявляється неблагополучною, то дитина з багато більшою ймовірністю набуде негативних якостей особистості. По-перше, через спостереження за поведінкою вихователів і її копіювання, по-друге, через досвід зазнавання насильства з боку вихователів, а отже, і накладання відповідного відбитка на свідомість/підсвідомість у вигляді психологічних травм.

Таким чином, вплив батьківської сім'ї проявляється у двох напрямках: 1) шляхом цілеспрямованого педагогічного виховного впливу, формування у дитини певних моральних принципів і способів поведінки; 2) як стихійний вплив на особистість шляхом проживання дитини тим способом життя, який типовий для даної сім'ї.

У багатьох кримінологічних дослідженнях простежується зв'язок між зростанням у неблагополучній сім'ї та вчиненням у подальшому злочину. Переважна більшість злочинців свого часу виховувалася в неблагополучних сім'ях, у несприятливих умовах, з неналежним доглядом із боку батьків і не достатньою увагою. Приклади аморальності та зразки криміногенної поведінки засвоювалися як норми, критичному та етичному осмисленню не піддавалися. Відповідно, сімейне неблагополуччя опосередковано впливає також і на рівень злочинності в країні.

Розглядаючи сім'ю як один з основних джерел збереження культурних і духовних цінностей, необхідно на державному рівні розробити програму подолання сімейного неблагополуччя та підтримати розвиток сімейної політики належним чином.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можемо констатувати, що у свідомості сучасного українського на-

селення склалася помилкова думка про неблагополучну сім'ю як сім'ю асоціальну (складається з алкоголіків, наркоманів, бродяжок тощо) чи навіть криміналізовану. Однак реалії нашого суспільства привели до того, що сімейне неблагополуччя стало долею цілком нормальних людей. З одного боку, різке зниження рівня життя, неможливість задовольнити часто елементарних і нагальних потреб членів сім'ї, особливо дітей, робить неблагополучними звичайні сім'ї. Це, у свою чергу, сприяє розвитку і поширенню алкоголізму, ігроманії, суїцидальності та інших девіантних способів подолання нерозв'язних життєвих проблем, на жаль, таким чином люди намагаються втекти від реального світу в уявний. Із другого – розчарування в житті, озлобленість, незадоволеність, підвищена напруженість призведе до зростання агресивності в сім'ї та порушення норм закону. Отже, слід відроджувати інститут сім'ї, проводити роботу з неблагополучними сім'ями, сприяти пропаганді моральних і духовних цінностей. Ще раз наголосимо, що необхідно на державному рівні розробити програму подолання сімейного неблагополуччя та підтримати розвиток сімейної політики належним чином

Список використаних джерел

1. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [офіц. Веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
2. Соціологія: підруч. / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
3. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия [Електронний ресурс] / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с. – Режим доступу: http://www.psychology.vuzlib.org/book_o170_page_6.html
4. Песоцька О. П. Корекційна робота з сім'єю наркозалежної людини [Електронний ресурс] / О. П. Песоцька // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 11(2). – С. 177–185. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_11\(2\)_28.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_11(2)_28.pdf)
5. Волошок О. В. Дисфункційна сім'я як чинник ризику виникнення порушень у сфері спрямованості особистості / О. В. Волошок // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції. – К., 2002. – С. 76–81.
6. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо профілактики насильства над дітьми й дорослими членами сім'ї: навч.-метод. посіб. / А. Б. Блага, Т. В. Журавель, Д. Г. Заброна, Н. Е. Мілорадова ; за ред. Г. О. Хрестової. – К. : ТОВ «ВПК «ОБНОВА»», 2012. – 140 с.

7. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія / А. Б. Блага. – Х. : ФО-П Макаренко, 2014. – 360 с.
8. Канкин В. Г. Неблагополучная семья в социальном контексте современной России: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук: специальность – 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Вадим Георгиевич Канкин. – Краснодар, 2005. – 23 с.
9. Справочное пособие по социальной работе / Л. С. Алексеева [и др.] ; отв. ред. А. М. Панов, Е. И. Холостова. – М. : Юристъ, 1997. – 168 с.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2015.

Ольга Викторовна Шевченко,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел,
Харьков, Украина)

СЕМЕЙНОЕ НЕБЛАГОПОЛУЧИЕ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ: КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Статья посвящена проблемам семейного неблагополучия и его последствиям для украинского общества. Изучены различные термины, которые употребляются для обозначения этого явления: неблагополучная семья, деструктивная, дисфункциональная, проблемная, кризисная и семья из группы риска. Рассмотрены типичные последствия семейного неблагополучия, акцентируется на необходимости на государственном уровне разработать программу преодоления семейного неблагополучия и поддержать развитие семейной политики надлежащим образом.

Ключевые слова: неблагополучная семья, семейные функции, семья, девиантное поведение, кризис института семьи.

Olga V. Shevchenko,

candidate of law sciences

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

FAMILY PROBLEMS AND THEIR CONSEQUENCES: CRIMINOLOGICAL ASPECT

Problem's setting. The topical problem for Ukrainian society is trouble families, besides this problem exists in the background of the family crisis as a basic social institution, existing progressive deterioration of the family state in all aspects – from family relations of a couple to parenting, from solving the housing and financial problems to the care of elderly parents. The problem of a trouble family requires a solution, because the family is the first factor of person's socialization, the future of the society and individuals depends on the family.

Analysis of recent studies. *Studies of the problems of a family, family problems, as well as cultural and historical aspects of a family formation were the interest of the following scholars T. Alekseienco, T. Afanasieva, O. Bezpalko, Ye. Volkova, M. Halahuzova, I. Zvereva, A. Kapska, I. Semihina, P. Sorokina, I. Trubavina, O. Yankovich and others. Famous criminologists like Yu. Antonian, Ye. Kym, E. Pobehailo, D. Shestakov and others paid their attention to different aspects of violent crimes committed against family members.*

Objective of the research. *The objective of this article is the consideration of a trouble family and the consequences of this phenomenon for the Ukrainian society.*

The main part. *The concept of family problems, in our opinion, covers many of the characteristics, the main of which is the failure of performing basic family functions related to different spheres of life: social and economic, socio-psychological, legal, financial, medical, educational, etc. The specific characteristics of a trouble family is the reflection of family problems, i.e. creation of deformed and distorted interpersonal relationships and behavior that many times are observed by individuals in their childhood in the family of their parents and are treated as normal, and then are transferred into the space of their own families, becoming the acquisition of future generations.*

All trouble families can be divided into two groups:

1) *families with the explicit form of distress, where the forms of family problems have a striking character: families with alcohol / drug addiction, conflict families, trouble families, antisocial families, immoral and criminalized families;*

2) *families with a covert form of trouble – apparently respectable families, but their values and parents' behavior differ from universal moral requirements that inevitably influences on parenting.*

It is clear that to identify families of the first group is much easier; it is them, first of all, come to the attention of law enforcement agencies and guardianship agencies. Regarding the second group of families, there is a possibility to identify them and overcome the negative effects of education in such families by using specialized agencies, NGOs and individual experts, such as school psychologists and teachers, family counselors and others.

We can say with confidence that the tendencies of trouble at intrafamily relationships have a significant threat both for the physical reproduction of the Ukrainian society (demographic aspect), and for its moral reproduction in terms of preserving the basic social values (moral and psychological aspect). Family problems have the most significant negative impact, as it is noted by sociologists, psychologists and educators, on children.

Conclusions. *Consequently, there is an obvious link between the increase of trouble families and the subsequent commission of a crime. The vast majority of*

criminals were brought up some time in trouble families, in adverse conditions, with improper upbringing by parents and insufficient attention. Examples of immoral and criminal behavior were learned as samples and norms, they were not the objects of critical and ethical understanding. Considering the family as one of the main sources of preserving cultural and spiritual values, it is necessary at the national level to develop a program of overcoming family problems and support properly the development of family policy.

Key words: *family, family functions, trouble family, crisis family, family violence, negative impact, classification of trouble families.*

